

Kamila Naumowicz

W obliczu kryzysu demograficznego : ingerencja władzy publicznej w życie rodzinne na przykładzie ustawodawstwa małżeńskiego Augustyna

Studia Prawnoustrojowe nr 12, 167-174

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Kamila Naumowicz

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

W obliczu kryzysu demograficznego – ingerencja władzy publicznej w życie rodzinne na przykładzie ustawodawstwa małżeńskiego Augusta

*Historia vero testis temporum,
lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis.*
(Historia istotnie [jest] świadkiem czasów, światłem prawdy,
życiem pamięci, nauczycielką życia, głosicielką tradycji)
Cyceron, De oratore, Liber II, Cap. IX 35

Celem niniejszej pracy jest zwrócenie uwagi na współczesny problem dotyczący tak Polski, jak i większości państw europejskich, a mianowicie na pogłębiający się kryzys demograficzny i starzenie się społeczeństw. Prognozy przygotowane przez Główny Urząd Statystyczny na lata 2008–2035 przewidują, iż liczba ludności w Polsce będzie się zmniejszać w coraz szybszym tempie, a od 2014 przewidywany jest pogarszający się z roku na rok ujemny przyrost naturalny, związany m.in. z malejącą liczbą kobiet w wieku rozrodczym, obniżającą się liczbą urodzeń (poczawszy od 2011 r.)¹, a także zmianą modelu dzietności². Zaobserwować też można znaczne rozbieżności pomiędzy

¹ Niekorzystne zmiany w strukturze wieku ludności i proces tzw. starzenia się społeczeństwa związane są z wydłużeniem się średniej długości życia ludzkiego, któremu towarzyszy niski poziom dzietności. Z danych GUS wynika, że kobiety nie tylko rzadziej decydują się na macierzyństwo, ale też o wiele później – w roku 2008 średnia wieku rodzących kobiet wynosiła 28,2 i będzie się stopniowo zwiększać, poza tym większość kobiet decyduje się na posiadanie jednego (50,8%), maksymalnie dwojga dzieci (34,3%). Dla porównania w ogólnej liczbie urodzeń trzecie dziecko to tylko 9,8%, a czwarte zaledwie 3% przypadków. Natomiast 22,7% żywych urodzeń to dzieci pozamałżeńskie. Por. dane GUS dotyczące struktury ludności na lata 1975–2030, [online] <www.stat.gov.pl/gus/5840_646_PLK_HTML.htm>, dostęp: 28 września 2010 oraz prognozę na lata 2008–2035: <http://www.stat.gov.pl/gus/5840_8708_PLK_HTML.htm>, dostęp: 27 października 2010.

² Więcej o sytuacji demograficznej Polski i roli rodzin wielodzietnych w kształtowaniu dodatniego przyrostu naturalnego: I. Kowalska, *Rodzina wielodzietna w procesie demograficzno-społecznych zmian modelu dzietności w okresie transformacji ekonomicznej*, [w:] *Sytuacja*

terenami miejskimi i wiejskimi, wynikające m.in. z odmienności zachowań prokreacyjnych (np. niższa średnia wieku urodzenia pierwszego dziecka)³.

Pociąga to za sobą konieczność podjęcia zdecydowanych działań, które niekiedy mogą wiązać się ze znaczną ingerencją w życie rodzinne obywateli. Niewłaściwa polityka prorodzinna (a raczej jej brak⁴) może mieć bowiem decydujący wpływ na kryzys finansów publicznych. Jak daleko ustawodawca ma prawo i obowiązek ingerować w strukturę rodziny i moralność? Poszukując odpowiedzi na to pytanie, postanowiłam się odwołać do czasów starożytnych, kiedy przed analogicznym problemem i koniecznością jego rozwiązania stanął w początkach pryncypatu Oktawian August⁵.

Kryzys demograficzny i moralny w społeczeństwie rzymskim końca Republiki

By zrozumieć motywy, jakimi kierował się August w swym ustawodawstwie dotyczącym rodziny, należy wpierv przyjrzeć się przemianom, jakim ona podlegała u schyłku Republiki. Jednym z symptomów kryzysu społecznego był rozpad struktury rodziny rzymskiej, postrzegany także jako kryzys moralności. Chęć kumulowania bogactw i zachowywania majątku rodzinnego w jednym ręku, która zdominowała społeczeństwo już na 150 lat przed panowaniem Augusta, doprowadziła do pojawienia się tendencji do posiadania wyłącznie jednego potomka, a w konsekwencji do kryzysu demograficznego w państwie. Ograniczając liczbę potomstwa (a tym samym również chroniąc majątek przed rozdrobnieniem przez ograniczenie ilości przyszłych posagów na rzecz córek), bogaci Rzymianie zapewniali sobie wysoki standard życia oraz pozycję społeczno-polityczną⁶.

Na kryzys moralny rzymskiego społeczeństwa złożyło się także coraz częstsze zawieranie tzw. fikcyjnych małżeństw, których celem było wyłącznie powiększenie majątku. Stąd August w swoim ustawodawstwie musiał

rodzin wielodzietnych w Polsce a polityka prorodzinna, Warszawa 2006, s. 13 i n., [online] <www.senat.gov.pl/K6/agenda/seminar/a/060718.pdf>; <www.senat.gov.pl/K6/agenda/seminar/a/060718.pdf>, dostęp: 20 października 2010.

³ Zob. dane GUS: Prognoza ludności na lata 2008–2035..., s. 4.

⁴ Por. stanowisko Konfederacji Pracodawców Polskich na temat braku międzyresortowej polityki prorodzinnej, która mogłaby zapobiec nadchodzącemu kryzysowi [online] <<http://www.pracodawcyrp.pl/stanowiska/art,4811,dzieci-to-najwazniejsza-inwestycja-dla-polskiej-gospodarki-.html>>, dostęp: 13 października 2010.

⁵ Celem pracy jest ogólne zarysowanie kryzysu demograficznego i moralnego, w jakim znalazło się społeczeństwo rzymskie końca Republiki oraz prób jego zwalczania w ustawodawstwie Augusta w porównaniu ze współczesnym kryzysem demograficznym społeczeństwa polskiego. Dlatego też w artykule zostaną omówione tylko przykładowe rozwiązania prawne zastosowane przez Augusta.

⁶ Zob. P. Csillag, *The Augustan Laws on Family Relations*, Budapest 1976, s. 43–44.

zmierzyć się z problemem powstrzymywania przez *pater familias* swych dzieci przed zawieraniem związków małżeńskich, by uniknąć konieczności płacenia posagu lub przeciwnie – zmuszaniem ich do małżeństwa wbrew ich woli⁷.

Na upadek obyczajów miały wpływ również liczne wojny i przeciągająca się wieloletnia służba wojskowa, która sprawiała, że *pater familias* był często nieobecny w domu, co prowadziło ostatecznie do rozluźnienia węzłów małżeńskich i osłabienia jego pozycji⁸. Następową nieuchronną dezintegracją rodzin, wzrastała liczba zdrad, przelotnych romansów i rozwodów, tudzież deprawacja społeczeństwa obserwowana przez licznych poetów epoki⁹. Niektórzy przyczyny upadku obyczajów dopatrywali się również w długotrwałych walkach o władzę w okresie późnej Republiki. Jak pisał Tacyt, w tym okresie „nie było już obyczajów, nie było prawa, najnikczemniejsze uczynki pozostawały bezkarne”¹⁰.

Kolejnym czynnikiem pogłębiającym kryzys demograficzny była postępująca urbanizacja państwa. W miastach bowiem żyło wówczas ok. 10% społeczeństwa. Śmiertelność była tam wyższa niż na terenach wiejskich, zaś liczba urodzeń niższa. Brakowało tak wody, jak i pożywienia. Choć państwo dostarczało racje żywnościowe w zbożu, to jednak o ile były one nadto wystarczające dla jednej osoby, o tyle zdecydowanie nie wystarczały na zaspokojenie potrzeb rodziny. Nie bez znaczenia pozostaje fakt, że w epoce Augusta znaczna część populacji Rzymu żyła w skrajnej biedzie¹¹.

Na sytuację demograficzną kraju nakładał się problem kontroli urodzin. Antykoncepcja i aborcja (tzw. wywoływanie poronienia) były wówczas znane, jednak dostępne głównie klasom wyższym, przede wszystkim z uwagi na wysokie koszty leczenia. Szczególnie rozpowszechnione w starożytnym Rzymie było dzieciobójstwo oraz porzucanie niemowląt, w tym szczególnie dziew-

⁷ Por. D.23.2.19 (Marcianus) oraz D.23.2.21 (Terentius Clemens). S. P. Scott, *The Civil Law*, t. V, Cincinnati 1932, [online] <<http://www.constitution.org/sps/sps.htm>>, dostęp: 28 września 2010. O fikcyjnych zaręczynach po wydaniu pierwszej z serii ustaw przez Augusta pisał Cassius Dio, *hist. Rom.*, lib. 54, 16,7 – wielu mężczyzn zaręczało się z bardzo młodymi dziewczynkami po to, by korzystać z przywilejów wprowadzonych ustawą, stąd August ustalił minimalny wiek ich zaręczyn na 10 lat. Cassius Dio, *Roman History*, t. VI, books 51–55, tłum. ang. E. Cary, H.B. Foster, Loeb 1917 [online] <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/54*.html>, dostęp: 27 września 2010. Por. także: B. Biondi, *La legislazione di Augusto*, Milano 1939, s. 70.

⁸ Por. P. Csillag, op. cit., s. 45 i 54. Także T. S. Vigorita, *Casta domus. Un seminario sulla legislazione matrimoniale Augustea*, Napoli 1998, s. 31.

⁹ Należeli do nich m.in. Plautus, Cyceon czy Horacy, którzy dostrzegali moralną deprawację społeczeństwa i popierali dążenia Augusta do przywrócenia moralności i dawnych tradycji w Italii. Szerzej wraz z cytowanymi autorami P. Csillag, op. cit., s. 50 i n.

¹⁰ Tłumaczenie własne na podstawie Cornelius Tacitus, *The Annals*, III 28, tłum. A. J. Church, W. J. Brodribb, Rome 1921; [online] <www.perseus.tufts.edu/hopper/text;jsessionid=30CC2335E8E3D37258E5DFA3734772B8?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0078%3AAbok%3D3%3Achapter%3D28> dostęp: 27 września 2010.

¹¹ Zob. P. Csillag, op. cit., s. 47 i 56.

czynek¹². Tym procederom sprzeciwiał się August, który postawił sobie za cel wzmocnienie i ochronę warstw wyższych oraz zwalczenie kryzysu demograficznego w państwie¹³.

Rosnąca rola niewolników w gospodarce i życiu społecznym nie pozostała bez wpływu na sytuację demograficzną i morale społeczeństwa¹⁴. Ponad 50% wzrost populacji w Italii wywodził się z warstwy niewolniczej – za panowania Augusta 3 mln spośród ogółu 5 mln mieszkańców stanowili niewolnicy, podczas gdy liczba wolnych obywateli nie wzrosła, a wręcz spadła w porównaniu z 225 p.n.e. Ponadto oparte na pracy niewolniczej wielkie latyfundia doprowadzały do ruiny małe i średnie gospodarstwa rolne, na których opierała się początkowo rzymska gospodarka. Dodatkowo liczne wojny i powołania do wojska pogłębiały i tak trudną sytuację drobnych rolników, co ostatecznie wywołało kryzys rolny. W takich warunkach niemożliwe było zawieranie małżeństw i zakładanie rodzin. Coraz częstsze stały się więc pozamałżeńskie relacje właścicieli z niewolnikami lub niewolnicami. Natomiast dzieci niewolników, z racji na nieopłacalność ich utrzymania i ponoszenia kosztów wychowania (cena dorosłego niewolnika była bowiem relatywnie niska), często pozostawiano na śmierć¹⁵.

Pierwsze oznaki kryzysu demograficznego zostały dostrzeżone jeszcze przed panowaniem Augusta (m.in. Juliusz Cezar przy reformie gruntów z 59 p.n.e. przyznawał szczególne przywileje ojcom posiadającym min. 3 dzieci, a w swych kolejnych aktach również matkom 3 dzieci), jednakże wątpliwe jest, czy przed Augustem istniały szczegółowe normy potępiające celibat lub zachęcające do prokreacji¹⁶.

Ustawy Augusta

Fundamentem reformy etyczno-małżeńskiej Augusta były trzy ustawy: *lex Iulia de maritandis ordinibus*, *lex Iulia de adulteriis* oraz *lex Papia*

¹² Choć brak jest dokładnych danych na ten temat, uważa się, że Rzymianie preferowali aborcję nad dzieciobójstwo, za bardziej humanitarne uznawali zniszczenie płodu niż porzucenie już narodzonego dziecka. Por. P. Csillag, op. cit., s. 56–58. O mniejszej liczbie dziewczynek w stosunku do chłopców i konsekwencjach tego stanu rzeczy szerzej T. A.J. McGinn, *The Augustan Marriage Legislation and Social Practice: Elite Endogamy versus Male „Marrying Down”*, [w:] *Roman law as a Reflection of Social and Economic Life in Antiquity*, ed. J. J. Aubert, B. Sirks, Michigan 2002, s. 66 i n.

¹³ Szerzej na temat niechcianych dzieci i *infanticide* (porzucania oraz zabijania niemowląt) patrz P. Garnsey, *Child Rearing in Ancient Italy*, [w:] *The Family in Italy from Antiquity to the Present*, ed. D.I. Kertzer, R.P. Saller, Yale 1991, s. 51 i n.

¹⁴ Por. E. Ciccotti, *Profilo di Augusto*, Torino 1938, s. 91–92.

¹⁵ Zob. P. Csillag, op. cit., s. 51 i n.

¹⁶ Por. C. Suetonius Tranquillus, *The life of the Twelve Caesars, Julius Caesar 20*, tłum. ang. J. C. Rolfe, Loeb 1913; [online] <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Suetonius/12Caesars/Julius*.html>, dostęp: 28 września 2010. Zob. też T.S. Vigorita, op. cit., s. 26 i n. Także Cassius Dio, 38, 7, 3 – wybór źródeł z T.S. Vigorita, op. cit., s. 101 (tłum. włoskie).

*Poppaea*¹⁷. Poza zwalczeniem kryzysu demograficznego miały one wzmocnić tradycyjną formę rodziny rzymskiej oraz dawną pozycję *pater familias*.

W 18 p.n.e. wydana została *lex Iulia de maritandis ordinibus*, która regulowała liczne kwestie z zakresu prawa małżeńskiego. Do najważniejszych postanowień ustawy zaliczyć można nałożony na mężczyzn w wieku 25–60 oraz kobiety 20–50 lat obowiązek pozostawania w małżeństwie. Przewidziano sankcje w zakresie prawa spadkowego (niezdolność do nabycia spadków i legatów) w stosunku do osób nie stosujących się do tego obowiązku (tzw. *caelibes*). Sankcjami mniejszej wagi był zakaz udziału *caelibes* w spektaklach i świętach publicznych. Ustawa miała dwojaki charakter: z jednej strony liberalizowała możliwość zawierania małżeństw przez uznanie za *legitimi* małżeństw *ingenuo* lub *ingenua* z wyzwolencami (oraz uznanie dzieci pochodzących z takich związków za legalne), z drugiej jednak wprowadzała obostrzenia mające chronić klasę wyższą (m.in. zakazując senatorom i ich dzieciom zawierania związków z pewnymi kategoriami osób, które nie cieszyły się dobrą sławą, w tym z wyzwolencami czy aktorami oraz ich dziećmi) – takie małżeństwa ustawa uznawała za nieistniejące¹⁸. Uważa się, że przepisy dotyczące obowiązku posiadania dzieci wprowadzone zostały dopiero późniejszą ustawą *lex Pappia Poppae*, która to odróżniała od *caelibes* (nie pozostających w związku małżeńskim) kategorię *orbi*, czyli bezdzietnych, a sama *lex maritandis ordinibus* nie wprowadzała ani obowiązku posiadania dzieci, ani konsekwencji ich posiadania lub braku¹⁹.

W tym samym okresie August wydał *lex Iulia de adulteriis* poświęconą przede wszystkim przestępstwu cudzołóstwa, uznając je za *crimen publicum* (przestępstwo publicznoprawne). Mommsen uznał ją za innowację ogromnej wagi i trwałości w całej historii prawa karnego²⁰. Ponadto ustawa regulowała również kwestie dotyczące innych przestępstw seksualnych, takich jak *stuprum*, *incestum*, *lenocinium*, przewidując za nie surowe kary (m.in. *pater familias* mógł zabić córkę i jej kochankę, jeśli zastał ich na gorącym uczynku w jego własnym domu, zaś mąż mógł zabić kochankę tylko w określonych okolicznościach, lecz nigdy żony)²¹.

W 9 n.e. światło dziennie ujrzała *lex Iulia et Papia Poppaea*, ostatni filar wielkiej reformy Augusta. Była ona z pewnością uzupełnieniem i swego ro-

¹⁷ Por. T.S. Vigorita, op. cit., s. 15 i n.

¹⁸ Zob. W. Litewski, *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998, s.v. *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, s. 156. Por. także T.S. Vigorita, op. cit., s. 52–55. Szerzej na ten temat Cassius Dio, *hist. Rom.* 54. 16.1-2. Por. także W. Litewski, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 2003, s. 172–174.

¹⁹ Tak m.in. E. Ciccotti, op. cit., s. 96 oraz 137 i n.

²⁰ Za: T.S. Vigorita, op. cit., s. 59.

²¹ Zob. T.S. Vigorita, op. cit., s. 59. Por. także hasła *Adulterium*, *Incestum*, *Lenocinium*, *Lex Iulia de adulteriis*, *Lex Iulia de maritandis ordinibus* i *Lex Iulia et Papia Poppaea*, [w:] W. Litewski, *Słownik...*, s. 17–18, 116–117, 151, 155.

dzaju rewizją postanowień *lex Iulia de maritandis ordinibus*²². Zwiększała korzyści przyznane na rzecz posiadających dzieci, uderzając w *orbi* (bezdziwnych), jednakże sankcjami mniejszymi niż w przypadku *caelibis*. Osoby bezdzietne mogły więc nabyć tylko połowę spadku. Pozostała część przypadła w udziale pozostałym powołanych do spadku, również uwzględniając liczbę posiadanego przez nich potomstwa. Do pełnej zdolności nabycia spadku wystarczyło posiadanie przez małżeństwo jednego wspólnego dziecka. By osłabić głosy sprzeciwu, przyznano zainteresowanym rok czasu na zawarcie małżeństwa i spłodzenie dzieci²³. Poza systemem sankcji ustawa przewidywała również system korzyści dla wielodzietnych małżeństw, w tym z zakresu prawa publicznego, m.in. ułatwienia w zdobywaniu urzędów czy zwolnienie od podlegania opiece kobiety, która posiadała minimum 3 dzieci (lub 4 w przypadku wyzwolenic)²⁴. Także osoby owdowiałe lub rozwodnicy podlegali obowiązkowi ponownego zawarcia związku małżeńskiego, przy czym ustanowiono dla nich okresy ochronne tzw. *vacatio*²⁵.

Efektywność ustawodawstwa Augusta

W jakim stopniu ustawodawstwo Augusta było społecznie akceptowane oraz stosowane w praktyce?

August włożył ogromny wysiłek w próbę odbudowania tradycyjnej rodziny rzymskiej, odrodzenie więzi małżeńskich i tępienie cudzołóstwa. Jego legislacja nie przyniosła jednak pożądanego wzrostu populacji obywateli rzymskich ani znaczącej pozytywnej zmiany w społeczeństwie, o czym świadczą liczne późniejsze odwołania w źródłach. Nawet po śmierci Augusta liczni autorzy wciąż wskazywali na deprawację społeczeństwa. Seneka np. w *De beneficiis* pisał: „Czy ktokolwiek może czuć się zawstydzony przez cudzołóstwo, teraz gdy rzeczy doszły do takiego biegu, że żadna kobieta nie trzyma męża w ogóle, jeśli nie po to, by drażnić swego kochanka?”²⁶. Podobnie Tacyt narze-

²² Zob. B. Biondi, op. cit., s. 60. Tak również C. Fayer, *La famiglia romana. Aspetti giuridici e antiquari. Sponsalia matrimonio dote*, t. II, Roma 2005, s. 576.

²³ Por. T.S. Vigorita, op. cit., s. 76 i n. Także W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka, *Prawo rzymskie. Instytucje*, Warszawa 2005, s. 99–100.

²⁴ Istnieją spory w doktrynie, czy faktycznie zniesienie opieki zostało wprowadzone samą ustawą, czy jej późniejszymi zmianami. Por. C. Fayer, op. cit., s. 584 i n.

²⁵ Zob. B. Biondi, op. cit., s. 66.

²⁶ Lucius Annaeus Seneca, *De beneficiis*, 3. 16 [w:] *Moral Essays*, t. 3, ed. J. W. Basore, London – New York 1935, [online] <<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?jsessionid=30CC2335E8E3D37258E5DFA3734772B8?doc=Perseus%3Atext%3A2007.01.0023%3ABook%3D3%3Achapter%3D16%3Asection%3D3>>, dostęp: 26 września 2010. *On Benefits* by L. Annaeus Seneca, tłum. A. Stewart, London 1887, [online] <http://ancienthistory.about.com/library/bl/bl_text_seneca_benefits_iii.htm>, dostęp: 20 października 2010.

kał na rozpustę najwyższych rzędów (*magna adulteria*)²⁷ utrzymującą się nadal po śmierci Augusta, podkreślając, iż ani małżeństwa, ani wychowywanie dzieci nie stały się częstsze, gdyż wciąż zbyt atrakcyjne wydawało się ich nieposiadanie. Wręcz przeciwnie – z powodu licznych insynuacji i donosów wzrosła liczba osób narażonych na niebezpieczeństwo przez obowiązujące prawa, które przyczyniły się do cierpienia ludzi, tak jak poprzednio przyczyniały się do tego ich występki²⁸. Sankcje nakładane przez ustawy Augusta doprowadziły do wzrostu oskarżeń, pomówień, zazdrości i chęci zemsty na tych, którzy znaleźli się w lepszej sytuacji. Nie udało się też zachęcić obywateli rzymskich do prokreacji. Dochodziło bowiem do zawierania fikcyjnych małżeństw i fikcyjnych adopcji²⁹.

Mimo to należy podkreślić pionierski charakter tych unormowań oraz docenić ich pozytywną wartość z uwagi głęboki kryzys demograficzny i moralny, w którym znalazło się rzymskie społeczeństwo. Ich nowatorstwo polega na wprowadzeniu zasad kontrastujących z epoką, jednakże opartych na odwołaniach do dawnych tradycji, które August próbował przywrócić do życia, widząc w nich szansę powstrzymania upadku moralności³⁰. Należy podkreślić, iż wprowadzone ustawy nie miały czysto demograficznego charakteru, ich celem było uzdrowienie instytucji rodziny. August postawił sobie trzy cele: zwiększenie populacji, jej selektywność (ochrona i rozwój warstw wyższych) oraz przywrócenie dobrych obyczajów w rzymskiej rodzinie. Warto zwrócić szczególną uwagę na te trzy powiązane ze sobą problemy – dla Augusta bowiem wyjście z kryzysu demograficznego nie mogło oprzeć się wyłącznie na zwiększeniu populacji, chodziło przede wszystkim o przywróceniu rodzinie rzymskiej wartości moralnych, a przez to również uzdrowienie społeczeństwa³¹. Jego ustawodawstwo nie pozostało daremne, o czym świadczą liczne zmiany i poprawki wprowadzane do tychże przepisów przez jego następców w celu ich ciągłego ulepszania, a także piętno, jakie jego ustawy wywarły na prawie spadkowym i rodzinnym.

Wnioski

W tym miejscu, mając na uwadze zarówno rezultaty ustaw małżeńskich Augusta, jak i myśląc o współczesnym ustawodawstwie i próbie złagodzenia

²⁷ Cornelius Tacitus, *Historiae*, I 2, ed. C.D. Fisher, Oxford 1911, [online] <<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0079%3Abook%3D1%3Achapter%3D2>> dostęp: 12 października 2010; Cornelius Tacitus, *The History*, [w:] *Complete Works of Tacitus*, New York 1942.

²⁸ Cornelius Tacitus, *Annales ab excessu divi Augusti*, III 25, ed. C.D. Fisher, Oxford 1906, [online] <<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0077%3Abook%3D3%3Achapter%3D25>>, dostęp: 12 października 2010.

²⁹ Zob. P. Csillag, op. cit., s. 71 i 200.

³⁰ Por. szerzej T. S. Vigorita, op. cit., s. 25.

³¹ Por. B. Biondi, op. cit., s. 58–59, 80 i n.

obecnego kryzysu demograficznego, należałoby przywołać interesującą teorię A. Watsona, iż prawo jest często (być może zbyt często) oderwane od społeczeństwa, w którym funkcjonuje, nie będąc faktyczną odpowiedzią na jego potrzeby społeczne i ekonomiczne³². Analizując podane przeze mnie przykłady legislacji rzymskiej Augusta i oraz sytuację, w której polskie społeczeństwo znalazło się obecnie, warto zarówno z pozytywnych jak i negatywnych wzorów wyciągnąć wnioski. Zwalczenie kryzysu demograficznego nie jest możliwe bez ingerencji władzy publicznej w życie rodzinne, ingerencji mającej na celu odnowienie instytucji rodziny oraz stworzenie warunków do jej zdrowego funkcjonowania.

Summary

The main purpose of this article is to give an overview of demographic and moral crisis which occurred in the Roman society in the end of the republic and the attempts made by the Augustan legislation to cope with its major symptoms, in further comparison with the contemporary demographic crisis of the Polish society. The aim of this work is not a detailed analysis of these regulations, thus in the article only some examples of their legal content are discussed. In the last part of the article I arrive to the conclusion that coping with a demographic crisis in the society is not possible without an interference from the public authority in the family life – interference aimed at creating conditions for the revival of its structures and functions.

³² Szerzej A. Watson, *Law and Society*, [w:] *Beyond Dogmatics. Law and Society in the Roman World*, ed. J. W. Cairns, P. J. du Plessis, Edinburgh 2007, s. 9 i n.